

6. Yüzyıla Kadar Şia ve Ehlisünnet'in Tarih ve Hadis Kaynaklarında İmam Hasan'ın Barışın Nedenlerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi

Doç. Dr. Kâves Ruhî Berendek

Özet

İmam Hasan'ın (a.s) Hicrî dördüncü yılda Muaviye ile yaptığı barış, İslamî hükümet modelinin hilaftan saltanata değişmesiyle sonuçlanmış sadr-ı İslam'ın en önemli olaylarından biridir. Bu bakımdan tarihçiler ve hadisçiler bu vakaya odaklanmış ve her biri kendi mezhebî ve siyasî yaklaşımıyla onun sebeplerini nakledip tahlil etmeye yönelmiştir. Bu makale İmam Hasan'ın (a.s) Muaviye ile barışının felsefesini altıncı yüzyılın sonuna kadarki Sünnî ve Şîî kaynaklara dayanarak araştırmıştır. Bu kaynaklardaki rivayet ve tarih belgelerinin eleştirel analizinden sonra varılan sonuç şudur ki, Sünnî ve Şîî tarihçiler ve muhaddislerin bu barışın felsefesini açıklayıp tahlil ederken kullandığı bakışaçısı birbirinden farklıdır. Bu araştırmanın çıkarımına göre her iki grup da Müslümanların maslahatının korunmasını İmam Hasan (a.s) tarafından barışın kabul edilmesinin asli felsefesi görmektedir. Ama Ehl-i Sünnet ve Şia'nın tarihçi ve muhaddisleri bu asıl neden için muhtelif zeminleri zikretmektedir.

Anahtar kelimeler: Barış, İmam Hasan (a.s), Muaviye, Maslahat.

Meselenin Çerçevesi

İmam Ali'nin (a.s) şehadetinden sonra Irak halkı İmam Hasan'a (a.s) biat etti. Bu biatta Kufe'de mukim sahabe büyükleri ve şehir halkı onun halifeliğini kabul ettiler. Daha sonra İslam ülkesinin diğer bölgeleri de kabul etti. Fakat Şam ve Mısır'a hükmeden Muaviye onun hilafetine razı olacak gibi görünmüyordu. İmam Hasan (a.s) insanların biatından sonra Muaviye'ye yazdığı mektupta kendisinin hilafete layık olduğunu belirtti ve Muaviye'yi Müslümanların

kanını dökmeme ve savaş çıkarmama konusunda uyararak kendisine itaat etmeye çağırdı.¹ Buna mukabil Muaviye, mektuba verdiği cevapta İslam'daki sicilinden ve yönetme işinde daha tecrübeli olduğundan bahsederek kendisinin hilafete daha layık olduğunu vurguladı.²

Kısa süre sonra İmam Hasan (a.s), Kays b. Sa'd komutasında bir orduyu öncü kuvvet olarak Şam'a doğru yola çıkardı ve kendisi de asıl orduyla birlikte onlara katılmak üzere Medain'e hareket etti.³ Bu makalede

¹ Ebu'l-Ferec İsfahanî, *Ali, Mekatilu't-Tâlibîn*, s. 66.

² A.g.e., s. 68.

³ İbn A'sem Kufî, Ahmed, *el-Fütûh*, 4/290.

incelenecek sebeplerle Irak ve Şam ordularında savaş vuku bulmadı. Sonuç itibarıyla de iki ordu barış imzaladı. İmam Hasan'ın (a.s) Muaviye ile yaptığı barış, rivayetlere ve tarihsel malumata dayanılarak muhtelif açılardan ele alınmıştır. Bu haberlerin tahkiki, iki mezhebin bakışaçasısından barışın temel nedeni ve ikincil sebeplerini öğıldiğince fazla tanımaya yardım edebilir.

İmam Hasan'ın (a.s) Muaviye ile yaptığı barıştan hem onun hakkında yazılmış kitaplarda hem de barışı inceleyen müstakil kitaplarda bahsedilmiştir. Bu çalışmaların en iyilerinden biri, Bâkır Şerif Kureşî'nin yazdığı *Hayatu'l-İmamı'l-Hasen b. Ali (a.s), Dirase ve Tahlil* kitabıdır. Kitapta bu mevzu gayet güzel ve yerinde bir tasnifle ele alınmıştır. Ahmed Muhammed İsmail'in kaleminden *Sulhu'l-Hasan (a.s) Ğadiru İz ve Luğazu Cihad*, kitabı, Razi Âl Yasin'in *Sulhu'l-Hasan'ı (a.s)*, Muhammed Cevad Fadlullah'ın *Sulhu'l-İmami'l-Hasan (a.s) Esbabuhu, Netaicuhu* kitabı, Yahya Abdulhasan Duhi'nin *Sulhu'l-İmami'l-Hasen beyne'l-Vâkı' ve Zulmi'l-Tarih* kitabı da bu konu üzerine yazılmıştır.

Bütün bunlarla birlikte, İslamî hükümet bahsinde yeni bir faslın açılmasıyla sonuçlanmış bu önemli tarihsel gelişmeyi, iki fırkanın görüşüne göre barışın temel nedeni ve ikincil gerekçelerini tespit edebilmek için Ehl-i Sünnet ve Şia'nın rivayetleri ve tarihsel malumatı açısından araştırmak, inceleme ve analize konu etmek gerekmektedir. Bu iki bakışaçasısını daha iyi anlayabilmek için şu soruya cevap vermek lazımdır: Ehl-i Sünnet ve Şia açısından İmam Hasan'ın (a.s) Muaviye ile yaptığı barışın aslı sebebi ve fer'î nedenleri nelerdir? Bunun yanı sıra bu güzergahta ikincil bir soruya da cevap aranmalıdır: Bu iki bakışaçasısı arasında hangi ortak noktalar ve farklılıklar vardır?

Bu araştırma, verileri toplamada kütüphane çalışması yönteminin yanı sıra nitel ve nicel (betimleyici-analitik) içerik analizi metoduyla İmam Hasan'ın (a.s) Muaviye ile yaptığı barışı Sünni ve Şii bakışaçasısına göre inceleyecektir. Bu doğrultuda kavramların açıklanmasından sonra "Ehl-i Sünnet'in haberlerine göre İmam Hasan'ın (a.s) yaptığı barışın felsefesi" bölümünde Ehl-i Sünnet'in bu barışın felsefesi hakkındaki görüşlerinin beyan, tenkit ve tahkikine gireceğiz. Daha sonra "Şii haberlere göre İmam Hasan'ın (a.s) barış yapmasının sebepleri" bölümünde Şia'nın bu tarihsel barışa ilişkin görüşlerinin beyan, tenkit ve tahkikine geçilecektir.

Elinizdeki araştırma, İmam Hasan'ın (a.s) Muaviye ile barış yapmasının aslı felsefesini ve onun varsayım ve gerekçelerini açıklarken her iki mezhebin birbirinden farklı bakışa sahip olduğunu ispatlamaktadır. Son kısımda bu iki çeşit bakışaçasısının farklılığını, ortak ve ayrıldıkları noktaları tarihsel bilgilere, istatistik ve rakamlara dayanarak incelelenip tahlil edilecektir.

1. Ehl-i Sünnet'in Haberlerine Göre İmam Hasan'ın Yaptığı Barışın Felsefesi

1.1 İmam Hasan'ın Barışçı Şahsiyeti

İmam Hasan'ın (a.s) barışçılığı Ehl-i Sünnet'in çoğu âliminin görüşüne yansımıştır. Bu âlimler kendi nazariyelerini ispatlamak için Peygamber'in (s.a.a), İmam Ali ve İmam Hüseyin'in (a.s) onun şahsiyeti hakkındaki sözlerini veya İmam Hasan'ın (a.s) siret ve konuşmalarını delil göstermişlerdir. Ehl-i Sünnet'in kaynaklarında, İmam Hasan'ın (a.s) babası ve kardeşinin aksine barışçı biri olduğu vurgulanmaktadır.

a) Nebevî hadisler

“هذا مني و حسين من علي / Bu bendendir ve Hüseyin Ali'den”⁴ hadisi bu doğrultuda değerlendirilmektedir. Aynı şekilde Buharî'nin nakline göre Birinci Halife camiden dönerken İmam Hasan'ı (a.s) çocuklarla oynarken gördü. Onu omuzuna aldı ve dedi ki: “أبي، شبيه بالنبي لا شبيه بعلي”⁵ / Nebi'nin tıpkısı. Ali'ye hiç benzemiyor.”⁵ Sahih-i Buharî'de bu rivayetten sonraki iki rivayette de bu nokta üzerinde durulmuştur.⁶

b) Osman'a taraftarlık

Ehl-i Sünnet'in bazı rivayetlerinde İmam Hasan (a.s) Osman'ın taraftarı olarak tanıtılmaktadır. Bu kaynaklarda, babasının abdesti uzatmasını istemesi üzerine ona verdiği cevapta şöyle dediği geçmektedir: “Dün abdesti uzatan birini öldürdünüz.” Sonra İmam Hasan (a.s) bu sözünü teyit ederek şöyle der: “Allah, Osman'a üzüntünü uzun etsin.”⁷ Buna dayanarak bazıları demiştir ki, “O [İmam Hasan], Osman'ı savunmak ve ona yardım etmek üzere harekete geçmiş olanlardan biriydi.”⁸ Başka bir rivayete göre de İmam Hasan (a.s) bir rüya gördükten sonra Muaviye ile savaşmama kararı aldı. O, rüyasında Peygamber'i (s.a.a) elini Allah'ın arşına koymuş, Ebubekir elini onun elinin üstüne, Ömer elini Ebubekir'in elinin üstüne, Osman elini Ömer'in elinin üstüne koymuş halde gördü. Bu haldeyken yanlarından kan akıyordu. Akan kanı sorduğunda Peygamber (s.a.a) cevap verdi: “Allah'ın talep ettiği Osman'ın kanı.”⁹

c) Cemel savaşında İmam Ali'ye (a.s) muhalefet

Ehl-i Sünnet'in hadis kaynakları, İmam Hasan (a.s) ve İmam Ali'nin (a.s) Rebeze'de görüştüklarine değiniyor. Bu haberlerde İmam Hasan'ın (a.s) barışçı ve savaş karşıtı şahsiyeti vurgulanmaktadır. Rivayete göre İmam Hasan (a.s), daha önce de tavsiyede bulunduğu ve ama kabul etmediğini belirterek İmam Ali'ye (a.s) şöyle diyor: “Gitme, çünkü boşu boşuna öldürüleceksin. Bir yardımcın da olmayacak.” Sonra da “Kadınlar gibi hep ağlıyorsun. Bana hangi öğüdü verdin de tutmadım?” diyen babasına cevap verirken, ondan Medine'den çıkmasını, Osman öldürülürse orada olmamasını istediği Osman'ın muhasara günlerini hatırlatıyor. Babasına hitabına şöyle devam ediyor:

“Osman'ın katledilmesinden sonra senden biat kabul etmemeni istedim. Böylece Arabın temsilcileri biraraya geldiklerinde seni yokluğunda herhangi bir iş yapamayacaktı. Ama sen beni dinlemedin ve kabul etmedin. Sonra sana dedim ki, o kadının [Aişe] ve o iki adamın [Talha ve Zübeyir] hurucu sırasında evinde otur ki barış yapsınlar ve işler yoluna girsin. Fitne ve fesat patlak verirse de başkasının eline bulaşsın. Sen yine de her durumda nasihatime surt çevirdin.”

İmam Ali (a.s), İmam Hasan'ın (a.s) bütün tenkitlerine cevap verdi ve isyancılarla mücadele görevini yerine getirdi.¹⁰ İmam Hasan'ın (a.s) Cemel ehliyle savaşla ilgili olarak babasına itirazı hakkında onun barışçı

⁴ İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, 28/426.

⁵ Buharî, Muhammed b. İsmail, *Sahih*, hadis 3542.

⁶ A.g.e., hadis 3543-3544.

⁷ Belazurî, Ahmed, *Ensabu'l-Eşraf*, 3/12 ve 5/573.

⁸ İbn Abdilberr, Yusuf, *el-İstiab*, 1/386.

⁹ İbn Asakir, Ali, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 13/278.

¹⁰ Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atu Cemel*, s. 120; Dineverî, Ahmed b. Davud, *el-Ahbaru't-Tival*, s. 145; Taberî, Muhammed b. Cerir, *Tarihu Taberî*, 4/456.

olduğunu gösteren -bu kadar detaylı değilse de- başka rivayetler de gelmiştir.¹¹

d) İmam Hasan'ın (a.s) Kufe halkına şartı

İmam Hasan'ın (a.s) Kufe halkından biat kabul etmek için şartı onun barışçılığı çerçevesinde yorumlanmıştır. İmam Hasan (a.s) Irak halkıyla iki şart üzerine biatlaştı:

- 1) Yönetme üzerine biat,
- 2) Kabul ettiği ve razı olduğu şey üzerine biat.¹²

Gerçi burada barış belirtilmemiştir -sadece işaret ediliyor- ama bazı kaynaklarda İmam Hasan'ın (a.s) biat şartı “تسالمون من سالمته / و تحاربون من حاربت” / Barış yaptığınla barış yapılacak, savaştığınla savaşılacak.”¹³ şeklinde açıklanmıştır. Kimi kaynaklarda orada hazır bulunanların “Allah'a yeminle, barıştan bahsetmedi. Niyeti Muaviye ile barış mıydı bilemeyiz.” dediği ilave edilmiştir. Yine bazı rivayetlere göre en başta Muaviye ile savaşmak istemediği ve onunla barış yapmak istediğinden Kays b. Sa'd'ı önce kuvvetin komutanlığından aldı ve İbn Abbas'ı onun yerine getirdi. O da İmam Hasan'ın (a.s) muradını biliyordu, bu nedenle bir mektupta Muaviye'den eman istedi.¹⁴

e) İmam Hüseyin'le (a.s) ihtilaf

Ehl-i Sünnet'in kaynaklarında İmam Hasan'ın (a.s), barış yapma konusunda kardeşi

İmam Hüseyin (a.s) ile ihtilafa düştüğü belirtilmiştir. Bu kaynaklarda, İmam Hasan'ın (a.s) Muaviye ile barış haberini kardeşine verdiğiğinde “أعیدک با الله أن تکذب علیا فی قبره و تصدق معاویة / Ali'yi kabrinde tekzip ve Muaviye'yi tasdik etmekten Allah'a sığınmalısın” cümlesiyle onu tenkit ettiği geçmektedir. O da İmam Hüseyin'i (a.s) eleştirerek hilafet işlerinin hepsine muhalefeti nedeniyle rahatsızlığını gösterdi. İmam Hüseyin de (a.s) kardeşinin hoşnutsuzluğunu görünce “Sen Ali'nin en büyük çocuğu ve onun halifesinin” itirafıyla muvafakatını ifade etti.¹⁵ Taberî de aynı muhtevanın benzerini nakletmiştir.¹⁶

f) İmam Hasan'ın (a.s) Medain Sâbât'ındaki hutbesi

Onun barışçılığının karinesi olarak zikredilmiş diğer bir konu da etrafındakilere şöyle buyurmasıdır: “Bakin, her ne kadar cemaate kahrediyorsanız da cemaat sizin için tefrikadan hayırlıdır.”¹⁷ Bu konu o kadar barizdi ki, askerlerinden bazıları “Allah'a yeminle, Muaviye ile barış yapmaya kararlı. Beyanı zaaf ve horluğun göstergesi.” diyerek ona saldırdı.¹⁸ İbn Sa'd da İmam Hasan'dan (a.s) Medain'in Sâbât kasabasında irad edilmiş bir hutbeyi nakletmiştir. Gerçi lafızları itibarıyla Belazurî'nin rivayetiyle farklılığı vardır, ama muhteva bakımından farklı değildir. O da İmam Hasan'ın (a.s) barışa eğilimli olduğuna delalet eder.¹⁹

¹¹ Hatib Bağdadî, Ahmed, *Tarihu Bağdad*, 7/380; İbn Asakir, Ali, a.g.e., 42/456.

¹² İbn Sa'd, Muhammed, *el-Tabakatu'l-Kübra*, 6/379.

¹³ Taberî, Muhammed b. Cerir, a.g.e., 4/123; Hakim Nişaburî, Muhammed, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, 6/379.

¹⁴ Taberî, Muhammed b. Cerir, a.g.e., 4/121.

¹⁵ İbn Sa'd, Muhammed, a.g.e., 6/384.

¹⁶ Taberî, Muhammed b. Cerir, a.g.e., 4/123.

¹⁷ Belazurî, Ahmed, a.g.e., 3/35.

¹⁸ A.g.e.

¹⁹ İbn Sa'd, Muhammed, a.g.e., 6/380.

g) İktidardan uzak durma

Saltanata mesafeli davranması da İmam Hasan'ın (a.s) barışçılığının işaretlerinden biri sayılmıştır. Barış karşıtlarından birine cevap verirken şöyle dedi: “و لكني كرهت و لكني كرهت / أن أقتلهم في طلب الملك”²⁰ Lakin kralın talebiyle öldürülmelerini çirkin buldum.”²⁰

1.2. Barışın Gerçekleşeceğinin Peygamber Tarafından Öngörülmesi

Ehl-i Sünnet âlimleri, İmam Hasan'ın (a.s) barışçı şahsiyetini ispatlama doğrultusunda Allah Rasülü'nün (s.a.a) onun Muaviye ile barış yapacağını öngördüğünü şöyle naklederler: “ابني هذا سيد و لعل الله أن يصلح”²¹ Bu evladım seyyiddir. Keşke Allah onu Müslümanlardan iki büyük topluluğun barışına vasıta yapsa.)

Bu hadis, Ehl-i Sünnet'in muteber hadis kitaplarının çoğunda geçmektedir. İbn Abdilberr'in görüşüne göre o sabırlı, muttaki ve âlim biriydi. Vera, takva, fazilet ve ilmi onu, ilahî ecir ve mükafatı elde edebilmek için hilafet ve dünyayı terketmeye mecbur bıraktı. Şöyle buyurmuştu:

Yarar ve zararına olanı anladığım zaman dan beri Allah Rasülü'nün ümmetine liderliği yeryüzünde bir damla kan bile dökülecek şekilde elde etmeye alaka duymadım.²²

Ehl-i Sünnet âlimler, İmam Hasan'ın (a.s) yaptığı barışı Nebevî hadisin doğrulanması olarak görmüşlerdir. Bu çerçevede:

I. Ebu Süleyman Hattabî (vefatı 388):

وقد خرج مصداق هذا القول فيه بما كان من اصلاحه بين اهل العراق و اهل الشام و تخليه²³ “عن الامر خوفاً من الفتنة و كراهية لاراقة الدم”²³ “Bu sözün doğrulanması, Irak ve Şam halkı arasında barış yapması, fitne korkusunu gidermesi ve kan dökülmesini çirkin bulmasıyla gerçekleşti.”

II. İbnu'l-Arabî (vefatı 543): “أنه تذكر”²⁴ “وعد جده الصادق”²⁴ “Dedesinin vaadinin doğruluğunu hatırlattı.”

III. Ebu Abdillah Cuzekanî (vefatı 543): “و كان هذا الفعل من الحسن احد ما استدل به و كان هذا الفعل من الحسن احد ما استدل به المسلمون على صحة نبوة محمد لأنه اخبر به Hasan'ın bu fiili, Müslümanlara Muhammed'in nübüvvetinin sahihliğine ilişkin bir delil oldu. Çünkü olacağını haber verdiği şey oldu.”

IV. İbn Teymiyye de Peygamber'in (s.a.a) İmam Hasan'ı (a.s) övmesi ve seyyid olarak adlandırmasının gerekçesini, onun, üstelik de Müslümanların Muaviye ve Ali şiası olarak tefrikaya düşmesinden sonra Muaviye ile barış yapması kabul eder.²⁶ Aynı şekilde üç yerde daha farklı ifadelerle bu görüşünü savunmuştur:

a)

مدح النبي الحسن بالاصلاح
بينهما و سماها مؤمنين و هذا
يدل على ان الاصلاح بينهما هو

²⁰ İbn Abdilberr, Yusuf, *el-İstiab*, 1/386.

²¹ İbn Hanbel, Ahmet b. Muhammed, *Müsned*, 4/409; Buharî, Muhammed b. İsmail, *Sahih*, s. 710.

²² İbn Abdilberr, Yusuf, a.g.e., 1/385.

²³ Hattabî, Ahmed b. Muhammed, *Mealimu's-Sünen*, 4/311.

²⁴ İbnu'l-Arabî, Muhammed, *Ahkamu'l-Kur'an*, 4/151.

²⁵ Cuzekanî, Hüseyin b. İbrahim, *el-Ebatil*, s. 385.

²⁶ İbn Teymiyye, Ahmed, *Sual fi Muaviye b. Ebi Süfyan*, s. 30.

المحمود ولو كان القتال واجباً او
مسحبتاً لم يكن تركه محموداً²⁷

“Nebi'nin, aralarındaki barış nedeniyle Hasan'ı methetmesi ve onları müminler olarak adlandırması, savaşmak vacip ve müstehapken ve onu terketmek övülecek bir şey değilken, yapılan barışın övgüye değer olduğuna delildir.”

b)

فاصلح الله به بين عسكر علي و
عسكر معاوية فدل على ان كليهما
مسلمون و دل على ان الله يحب
الاصلاح بينهما و يشى على من
فعل ذلك و دل على ان ما فعله
الحسن كان رضي الله و رسوله²⁸

“Allah'ın, Ali'nin askeri ile Muaviye'nin askeri arasında ıslahı nasip etmesi, hepsinin Müslüman olduğuna delildir. Yine bu, Allah'ın aralarında barış olmasını sevdiğini ve bunu yapanı methettiğini gösteriyor. Hasan'ın yaptığı işten Allah ve Rasülünün razı olduğuna delalet ediyor.”

c)

وهذا يدل على ان ما فعله الحسن
من ترك القتال على الامامة و
قصد اصلاح بين المسلمين، كان
محبوباً يحبه الله و رسوله²⁹

“Bu, Hasan'ın imamet için savaşmayı terketmesi ve Müslümanlar arasında barış

sağlamasının Allah ve Rasülünün sevdiği şeyi yaptığına delalet eder.”

1.3. Hilafetin Saltanata Dönüştürülmesinin Peygamber Tarafından Öngörülmesi

Bazı Ehl-i Sünnet âlimleri³⁰ bu barışı Peygamber'in (s.a.a) “الْخِلاَفَةُ ثَلَاثُونَ سَنَةً،” / “Hilafet otuz senedir. Sonra krallığa döneceksiniz.”³¹ hadisiyle tasdik ettiğini savunmaktadır. Bunların görüşüne göre İmam Hasan (a.s) sadece hilafeti sona erdirip padişahlığı başlatmak üzere gelmiştir. Adeta Peygamber'in (s.a.a) sözüne uygulama giysisi giydirmeye memur edilmiştir sadece. İbnu'l-Arabî detay verir: “Hasan'ın hilafeti sekiz aydı. Ne bir gün fazla ne bir gün eksik.”³²

Başka bir karine de İmam Hasan'ın (a.s), Muaviye ile yaptığı barış nedeniyle ona sitem eden birisine cevap verirken, “Beni kınamayın” dedikten sonra Nebi'nin (s.a.a) hadisini hatırlatıp “Benden sonra Ümeyyeoğulları hükümeti ele alacak”³³ demiş olmasındır. Bu görüşe göre İmam Hasan (a.s) Muaviye ile barış yapmalıydı ki Peygamber'in (s.a.a) öngörüsü tahakkuk etsin ve hilafet padişahlığa dönüşsün.

1.4. Kan Dökülmesinin Önlenmesi

Ehl-i Sünnet'in bakışına göre kan dökülmesinin önlenmesi, İmam Hasan'ın (a.s) Muaviye ile barış yapmasının sebeplerinden biriydi. İbn Sa'd'ın Âmr b. Şerahil Şa'bi'den

²⁷ İbn Teymiyye, Ahmed, *Minhacu's-Sünne*, 4/450.

²⁸ A.g.e., 8/529.

²⁹ A.g.e., 4/40.

³⁰ İbnu'l-Arabî, Muhammed, a.g.e., 4/152; İbn Teymiyye, Ahmed, *Mecmuu'l-Fetava*, 19/35.

³¹ İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, 36/248, hadis 21919.

³² İbnu'l-Arabî, Muhammed, a.g.e., 4/152.

³³ İbn Asakir, Ali, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 13/279.

rivayetine göre barıştan sonra Muaviye İmam Hasan'dan (a.s) halka bir konuşma yapmasını isteyince “*حقن دمايهم* / “Kanlarını koruma.” barışı kabul etmenin gerekçelerinden biri olarak saymıştı.³⁴ Başka bir rivayete göre de eğer barış yapmazsa kıyamet günü yetmiş veya seksen bin kişinin, yahut daha az veya çok insanın damarlarından kan akar halde huzura geleceği ve her birinin Allah'tan, kanının ne için döküldüğünün sorgulamasını isteyeceğinden kaygılıydı.³⁵ İmam Hasan'ın (a.s) hutbesindeki³⁶ “*حقن دمايهم*” cümlesi de bu çerçevede değerlendirilmiştir. Diğer bir rivayette İmam, Muaviye ile savaşı terkedip barışa yönelmeyi Allah'ın rızasını kazanma ve Ümmet-i Muhammed'in (s.a.a) kanının dökülmesini önleme olarak görmüştür.³⁷

1.5. Dünyaya Düşkünlük

Hasan Basrî'nin rivayetine göre, Muaviye İmam Hasan'ın (a.s) ordusunun gücünü gördükten sonra iki kişiyi barış teklif etmek üzere ona gönderdi. Bu iki kişi malî konuyu gündeme getirince İmam da barışı kabul etti.³⁸

1.6. Muaviye'nin Hilafete Layık Olması

Ehl-i Sünnet'in tarih kaynaklarında, İmam Hasan (a.s) hilafeti Muaviye'ye bırakırken onu hilafete kendinden daha layık gördüğü bilgisine yer verilmiştir. İmam Hasan'ın (a.s)

Muaviye'ye hitaben sarfettiği “*وإني رأيت / أن أصلح بين أمة محمد و كنت أحقهم بذلك* / “Ümmet-i Muhammed içinde en uygun seni görüyorum. Bu işi en çok hakeden sensin.”³⁹ cümlesi ve halka hitaben “*إني أكره الناس / لأول هذا امر و أنا أصلحت آخره لذي حق* / Bu işte öne çıkmaktan en çok hoşlanmayan benim. Onu benden daha fazla hak edenden geride kalmayı uygun buluyorum.”⁴⁰ beyanı bu görüşü ifade etmektedir.

1.7. Haricilerin Hâkim Olma Tehlikesi

Ehl-i Sünnet'ten bir muhaddis, Haricilerin İslam beldelerine hâkim olma tehlikesini İmam Hasan'ın (a.s) barış yapmasının sebeplerinden biri kabul etmektedir. Onun inancına göre İmam Hasan (a.s) Haricilerin etrafını sardığını gördü. Eğer Muaviye ile savaşmayı sürdürürse Hariciler İslam memleketlerini ele geçirecekti. Haricilerle savaşırsa da Muaviye onun hükümeti altındaki bölgeleri ele geçirecekti.⁴¹ Bundan dolayı Muaviye ile barış yapmayı tercih etti.

1.8. İslam'ın Ve Müslümanların Maslahatı

Tarihsel rivayetlere dayanan Ehl-i Sünnet'in bakış açısından İmam Hasan'ın (a.s) yaptığı barışın felsefesi “İslam'ın ve Müslümanların maslahatı” olarak ifade edilmiştir. Bazı

³⁴ İbn Sa'd, Muhammed, *el-Tabakatu'l-Kübra*, 6/384.

³⁵ Belazurî, Ahmed, *Ensabü'l-Eşraf*, 3/10.

³⁶ Taberanî, Süleyman, *Mu'cemu'l-Kebir*, 3/12.

³⁷ Hakim Nişaburî, Muhammed, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, 3/186.

³⁸ Buharî, Muhammed b. İsmail, *Sahih*, hadis 2704.

³⁹ İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, a.g.e., 2/769.

⁴⁰ İbn Sa'd, Muhammed, a.g.e., 6/384. “

⁴¹ İbnu'l-Arabî, Muhammed, *Ahkamu'l-Kur'an*, 4/152.

kaynaklara göre o, Muaviye ve Kufe halkının huzurunda yaptığı barıştan sonraki ilk konuşmasında hilafeti Muaviye'ye bırakmasının gerekçesini “صلاح هذه الامة” şeklinde ifade etmiştir.⁴² Barışın ardından İmam Hasan (a.s) Medine'ye dönmeye hazırlandığı sırada ve Muaviye'nin taraftarları şaşkın haldeyken Haricî İbnü'l-Husa Taî, Muaviye'ye huruc etti. Muaviye bir mektupla İmam Hasan'dan (a.s) yardım istedi. Ama o, “Seninle savaşmayı ümmetin maslahatı ve aralarında ülfet için terkettim. Savaş benim için helal olmasına rağmen. Fakat şimdi senin cepheinde savaşmamı istiyorsun.” diyerek red cevabı verdi.⁴³

2. Şii Rivayetlere Göre İmam Hasan'ın Barış Yapmasının Sebepleri

2.1 Askerlerin Motivasyonsuzluğu ve Çöküntü Hali

Başkaları ise barışın gerekçelerini analiz ederken Muaviye'nin taraftarlarındaki güçlü motivasyon, buna karşılık İmam Hasan'ın (a.s) askerlerindeki isteksizlik ve moral çöküntü halinin İmam'ın taraftarlarının çoğunun savaştan çekilmesine neden olduğunu savunmaktadır.⁴⁴ Şia kaynakları, İmam Hasan'ın (a.s) komutanlarından bazısının Muaviye'ye katılması nedeniyle askerlerin psikolojisinin bozulduğuna ve artık direnecek güçleri kalmadığına dikkat çekmektedir. Kinde kabilesinden bir komutanın 500 bin dirhem karşılığında, Murad kabilesinden bir emirin de 500 bin dirhem karşılığında ihanet

ettiği tarihî bilgiler arasında yer almaktadır.⁴⁵ Şeyh Müfid'in görüşüne göre İmam Hasan'ın (a.s) Sâbât'ta yaralanmasından ve Medain'e nakledilmesinden sonra kabilelerin reisleri tarafından Muaviye'ye ona itaat edeceklerine, hatta İmam'ı ona teslim etmeye hazır olduklarına dair mektup yazması ve Ubeydullah b. Abbas'ın 100 bin dirhem karşılığında ihanet etmesi üzerine İmam Hasan (a.s) halkın onu tahkir edip yalnız bıraktığını anladı. Haricîler kanunu mübah görerek mallarını yağmaladı. Bunlar bir yana, küçük bir grubu oluşturan ve Şamlılar karşısında mukavemet edecek gücü bulunmayan has Şiiileri dışında çevresinde kimse kalmamıştı.⁴⁶ Dolayısıyla “Neden bu azgınla barış yaptın” diyen sitemli itirazlara cevaben şöyle buyurdu:

Allah'a yeminle, bana yardım edecek birileri olsaydı hükümet işini ona [Muaviye] bırakmazdım. Ensarım olsaydı Allah benimle onun arasında hükmünü verene dek gece gündüz onunla savaşırdım.⁴⁷

2.2. İnsanların Savaşa Sırt Çevirmesi

Şia'nın görüşüne göre insanların İmam'ı desteklemedeki gevşekliği barış yapılmasının önemli sebeplerinden biridir. İmam Ali'nin (a.s) şehadetinden sonra halk, İmam Hasan'ın (a.s) söylediği herşeyi yapmaya hazır olduğunu ilan etti. Hazret, “Allah'a yeminle, yalan söylüyorsunuz. Nasıl olur da bana vefalı davranacağınızı ilan edebilirsiniz, oysa benden daha iyisine, Emirülmüminin'e (a.s) vefa göstermediniz.” diyerek hepsinden ertesi gün

⁴² İbn Sa'd, Muhammed, a.g.e., 6/384; Belazurî, Ahmed, a.g.e., 3/12; Taberanî, Süleyman, a.g.e., 3/12.

⁴³ Belazurî, Ahmed, a.g.e., 3/43.

⁴⁴ Mağribî, Nu'man b. Muhammed, *Şerhu'l-Ahbar*, 3/123.

⁴⁵ Hasibî, Hüseyin, *el-Hidayet'l-Kübra*, s. 190; Mes'udî, Ali b. Hüseyin, *Murucu'z-Zeheb*, s. 157.

⁴⁶ Müfid, Muhammed b. Muhammed, *el-İrşad*, 2/13.

⁴⁷ Tabersî, Ahmed b. Ali, *el-İhticac*, 2/291.

onunla birlikte Medain'e gelmesini istedi. Ertesi gün çok sayıda kişi sözünü tutmayıp vefa göstermedi ve Hazret'le birlikte yola çıkmadı.⁴⁸ İmam da onları kınadı.⁴⁹

Nu'man Mağribî, "Esbabu Sulhi'l-Hasen" başlığı altındaki bölümde insanların dünyaya düşkünlükle sırt çevirmesini barışı kabul etmenin nedenlerinden biri saymaktadır.⁵⁰ İmam Hasan (a.s) bir hutbede, "Muaviye beni izzet ve insafın olmadığı bir şeye davet etti" diyerek halkın görüşünü anlamaya çalıştı. Hep bir ağızdan feryat ettiler: "البقية البقية", yani "biz yaşamak istiyoruz, barışı kabul et".⁵¹ Barış yapıldıktan sonra İmam, Muaviye'nin hazır bulunduğu sırada insanların sırt çevirdiğini hatırlattı ve yaptıkları işi Harun'u tezyif edip ona düşmanca davranan Musa'nın kavmine benzetti.⁵² Yine bir rivayete göre İmam Hasan (a.s), Hucr b. Adiyi'yî, halkı cihat için harekete geçirmek üzere valilerine gönderdi. Ama onlar daha başta işi ağırdan aldılar ve ihmal ettiler.⁵³

Şeyh Müfid, Hazret'e katılan kimseleri de beş ayrı saikle davranan beş gruba ayırır:

- 1) Şiîler,
- 2) Hedefleri yalnızca Muaviye ile savaşmak olan Haricîler,
- 3) Savaş ganimetleri peşinde koşan tamahkâr fitneci insanlar,
- 4) İmam Hasan'a (a.s) sağlam inançları olmayan ikiyüzlüler,

5) Kavim asabiyetiyle hareket edip kabile liderlerine tâbi olan ve başka da bir motivasyonu bulunmayanlar.⁵⁴

2.3. Şiîlerin Canını Koruma

Şiî azınlığı koruma, İmam Hasan'ın (a.s) barışı kabul etme nedenlerinden bir diğeridir.⁵⁵ Taraftarlarından Ebu Said Akisa'nın itirazına cevap verirken, Muaviye ile yaptığı barışı, Peygamber'in (s.a.a) Mekke müşrikleriyle yaptığı barışa ve hikmeti sonraları ortaya çıkan Hızır'ın işlerine benzetmiştir. İmam şöyle buyurur: "Bu girişimim olmasaydı yeryüzündeki tüm Şiîler ve bize tâbi olanlar öldürülürdü."⁵⁶ Yine Hazret'i "müminleri zillete düşüren" şeklinde niteleyen itiraza cevap verirken kendisi için "müminlere izzet kazandıran" sıfatını kullanmış ve hilafetten vazgeçme sebebini, kendisinin ve Şiîlerin bekası olduğunu belirtmiştir. Kendi yaptığını Hızır tarafından geminin delinmesine benzetmiştir. Böylece geminin sahipleri için bâki kalması gibi, kendisi ve ashabı da bâki kalacaktır.⁵⁷

Aynı şekilde, onu "müminleri zillete düşüren" şeklinde niteleyen Hucr b. Adiyi'e cevabında şöyle buyurur: "ما كنت مذلمهم؛ بل أنا معز المؤمنين، وإنما اردت الابقاء عليهم / "Yapma! Ben onları zillete düşürmedim. Bilakis müminlere izzet kazandıran kişiyim. Maksudum onların bekasını sağlamaktı."⁵⁸

⁴⁸ Hasibî, Hüseyin, a.g.e., s. 190; Mes'udî, Ali b. Hüseyin, a.g.e., s. 157.

⁴⁹ Tabersî, Ahmed b. Ali, a.g.e., 2/291.

⁵⁰ Mağribî, Nu'man b. Muhammed, a.g.e., 3/123.

⁵¹ Helvanî, Hüseyin, *Nüzhetu'n-Nazır*, s. 77.

⁵² Tûsî, Muhammed b. Hasen, *Emalî*, s. 566.

⁵³ Müfid, Muhammed b. Muhammed, a.g.e., 2/10.

⁵⁴ A.g.e., 2/10.

⁵⁵ Mağribî, Nu'man b. Muhammed, *Şerhu'l-Ahbar*, 3/123; İbn Şehrâşub, Muhammed b. Ali, *Menakıb*, 4/35.

⁵⁶ Saduk, Muhammed b. Ali, *İlelu's-Şerayi'*, 1/211.

⁵⁷ İbn Şu'be Harranî, Hasan, *Tuhefu'l-Ukul*, s. 308.

⁵⁸ Taberî Âmulî Sağır, Muhammed b. Cerir, *Delailu'l-Eimme*, s. 166.

Daha sonra veciz biçimde ashabına hilafeti aslında bırakmayabileceğini, ama bunu bilecek yapmadığını gösterdi. Dolayısıyla İmam Hasan'ın (a.s) yaptığı şey, Şiîler için güneşin doğuşu ve batışından daha iyi ve daha faydalıydı.⁵⁹

2.4. Esaretten Kaygı

Muaviye'nin yandaşları tarafından esir alınma kaygısı bazı rivayetlerle sabit olan bir meseledir. Tabersî, İmam Hasan'ın (a.s) kabile büyükleri tarafından derdest edilip Muaviye'ye verileceğinden endişe duyduğunu savunmaktadır. Çünkü onların bir kısmı Muaviye'ye bu işi yapabileceklerini yazmıştı.⁶⁰

2.5. İslam'ın ve Müslümanların Maslahatı

İmam Hasan'ın (a.s) fiilleri, imam ve masum olması bakımından Müslümanların genelinin maslahatına binaen olmuştur. Komutanların ihaneti ve askerlerin barış yanlısı olması gibi sebepler İmam'ı, barıştan başka çarenin kalmadığı mecburi bir durumla karşı karşıya bıraktı. Barıştan sonra verdiği hutbede bu sebep üzerinde durmuştur.⁶¹ Yine Muaviye'nin de hazır bulunduğu bir ortamda “Muaviye bu işin [hilafet] onun hakkı olduğu konusunda benimle tartıştı. Onun hakkı değildi.” dediği yerde hilafeti ona bırakmasının sebebinin “صالح الأمة” olarak açıklamıştı.⁶² Öte yandan Muaviye de barışın hedefini “الألفة واجتماع الكلمة / و صلاح الأمة وإطفاء النائرة”

birliği, ümmetin maslahatı ve fitne ateşinin söndürülmesi.” görüyordu.⁶³

3. Analiz, İnceleme ve Sonuç

İmam Hasan'ın (a.s) Muaviye ile yaptığı barışın felsefesi, bu çalışmada incelendiği gibi Ehl-i Sünnet ve Şia'nın tarih ve hadis kitaplarında farklı şekillerde yansıtılmıştır. Bu haberlerin neticesi şudur ki, Ehl-i Sünnet, İmam Hasan'ın (a.s) barışçı kişiliğini vurgulamış ve bu konuda çok sayıda rivayet nakletmiştir. Bu rivayetlere göre o, İmam Ali ve İmam Hüseyin'in aksine başından beri barış taraftarıydı ve savaşa karşıydı. Şiî kaynaklarda daha az yer verilen başlıktır bu. Sadece Erbilî, Peygamber'in (s.a.a) öngöründe bulunan hadisini merfu olarak nakletmiştir.⁶⁴ Ehl-i Sünnet'in kaynaklarında hayli meşhur ve çokça tekrarlanan bu hadisin birbirinden ayrı iki temel bölümü vardır:

1) İmam Hasan (a.s) Peygamber'in evladı ve seyyiddir.

2) O ve Muaviye arasında barış gerçekleşecektir.

Buna bağlı olarak iki Müslüman grup arasında uzlaşma meydana gelecektir. Öyle görünüyor ki birinci kısım aslıdır ve ikinci kısım da ilave edilmiştir. Zira, öncelikle Hasan Basrî tarihi bu hadisin nakli için en çok tekrarlanan tariktir ve bu hadis, onun barışçı düşünceleriyle bağdaşmaktadır. İkincisi, İmam Hasan (a.s) bu hadisten barış karşıtlarını ikna etmek için yararlanmamıştır. Halbuki barıştan sonraki evrede muhalifler için

⁵⁹ Tabersî, Fazl b. Hasan, *İ'lamu'l-Verâ*, s. 426.

⁶⁰ A.g.e., s. 205.

⁶¹ İbn A'sem Kufî, Ahmed, *el-Fütuh*, 4/293.

⁶² A.g.e., 4/293; Erbilî, Ali b. İsa, *Keşfu'l-Ğumme*, 2/189.

⁶³ İbn A'sem Kufî, Ahmed, a.g.e., 4/294.

⁶⁴ Erbilî, Ali b. İsa, a.g.e., 1/519.

barışın felsefesini tahlil ve izaha ihtiyaç vardı. Bundan dolayı zikredilen iki karine, ikinci kısmın hadise ilave edilmiş olduğu görüşünü desteklemektedir.⁶⁵ Onlar, barışın Peygamber (s.a.a) tarafından öngörülmesini ve İmam Hasan'ın (a.s) hilafet evresinin sonu, Muaviye'nin de saltanatın başlangıcı olacağını bildiren hadis-i nebevîyi bu doğrultuda yorumlamaktadırlar. Halbuki bu iki rivayet Şîî kaynaklarda yer almamaktadır. Gerçi bu makalenin hedefi hadislerin senet tahkikini yapmak değildir. Ama şu noktayı açıklamadan da geçmemek gerekir: Ehl-i Sünnet'in bazı âlimleri bu barışı, Peygamber'in (s.a.a) İmam Hasan'ın (a.s) Muaviye ile yaptığı barış hakkındaki öngörüsünün doğrulanması ve "الْخِلاَفَةُ ثَلَاثُونَ سَنَةً، ثُمَّ تَعُودُ مُلْكًا" hadisinin ispatı kabul etmektedir.⁶⁶ Bu rivayetin başka iki şekilde de gelmiştir: "الْخِلاَفَةُ الْخِلاَفَةُ ثَلَاثُونَ سَنَةً ثُمَّ تَعُودُ" ve "مُلْكًا عَضُودًا". Fakat her üç biçimi de zayıf ve mevzu hadisler arasında sayılmıştır.⁶⁷

Bazı Şîî kaynaklarda hilafetin saltanata dönüşeceği öngörüsü Muaviye'nin kınanmasıyla ilgili olarak geçmektedir. Rivayete göre İmam Hasan (a.s), barışı kabul ettiği için ona sitem eden Süfyan'a verdiği cevapta şöyle buyurmuştur: "Biz, Nübüvvetin Ehl-i Beyti, hakkı bulduğumuz yerde hakka sarılırız." Sonra da babası İmam Ali (a.s) tarihiyle Rasul-i Ekrem'den (s.a.a) Muaviye'nin hükümdarlığını önceden bildiren bir rivayeti nakleder.⁶⁸ Bu rivayette Muaviye, hor

ve hakir, ilahî rahmetten uzak ve son nefesini verirken yardımdan mahrum kişi olarak tanıtılmıştır.⁶⁹ Bundan dolayı her iki grubun da Peygamber'in (s.a.a) Muaviye'nin kudrete erişmesi hakkındaki öngörüsünü naklettiği doğrudur. Fakat Ehl-i Sünnet onu hem İmam Hasan (a.s) hem de Muaviye için övgü saymıştır. Halbuki Şîî kaynakların rivayetinde bu öngörü İmam Hasan'ın (a.s) yararına ve Muaviye'nin zararınadır.

İmam Hasan'ın (a.s) insanlarla biatleşirken koştuğu şartla (تَسَالُمُونَ مِنْ سَالِمَتٍ وَتَحَارِبُونَ مِنْ حَارِبَتٍ) ilgili rivayetler hakkında denebilir ki, her ne kadar bazı Şîî kaynaklarda da bu şart geçiyorsa da⁷⁰ -Medain Sâbât'tan geri dönmek istediği sırada biatın şartını hatırlatarak "تَسَالُمُونَ مِنْ سَالِمَتٍ" buyurmuştu⁷¹ - İmam Ali'nin (a.s) Haricîlerle barıştan sonra ortaya çıkan sorunları yaşamamak için Hazret'in kendi taraftarları nezdinde hücceti tamamlamak üzere bu şartı öne sürdüğü anlaşılmaktadır.

İmam Hasan'ın (a.s) kardeşiyle yaşadığı ihtilafı ilgili söylenebilecek olan şudur ki, Şia kaynaklarında İmam Hüseyin (a.s) tarafından İmam Hasan'ın (a.s) yaptığı barışa yönelik böyle bir muhalefet bildirilmemiş olması bir yana, bilakis bazı haberlerde bunun tam tersini bulmak mümkündür. Bir rivayete göre Muaviye İmam Hasan'dan (a.s) biat etmesini istediğinde Hazret biat etti. Daha sonra İmam Hüseyin'den (a.s)

⁶⁵ Dadaş Nejad, Mansur ve Tevhidîniya, Ruhullah, "Hadis-i Sulh-i İmam Hasan (a); Berresi ve Tahlil-i Pişguyi-i Resul-i Hoda (s) ez Sulh Miyan-i Do Guruh-i Bozorg-i Müselman", *Tarih-i Ferheng ve Temeddun-i İslamî*, sayı 17.

⁶⁶ İbnu'l-Arabî, Muhammed, *Ahkamu'l-Kur'an*, 4/152.

⁶⁷ Halebî, Ali Hasan, *Mevsuatu'l-Ehadis*, 4/445.

⁶⁸ Ebu'l-Ferec Isfehanî, Ali, *Mekatilü'l-Talibin*, s. 76.

⁶⁹ A.g.e.

⁷⁰ İbn A'sem Kufî, Ahmed, *el-Fütuh*, 3/284; İbn Şehrâşub, Muhammed b. Ali, *Menakıb*, 4/31.

⁷¹ İbn A'sem Kufî, Ahmed, a.g.e., 3/289.

biat etmesini istedi, o da biat etti. Kays b. Sa'd'tan biat istedi. Kays İmam Hüseyin'e (a.s) baktı. İmam şöyle buyurdu: “يا قيس، انه امامي / “Ey Kays, o benim imamım.”⁷² Bu sözyle kendisinin ve kardeşinin biatını onaylamış ve Kays'tan da biat etmesini istemiş oldu. Yine Şiî kaynaklarda çokça tekrarlanmış “الحسن و الحسين امامان قاما” / “Hasan ve Hüseyin kıyam etse de otursa da imamdırlar.”⁷³ hadisi aynı çerçevede değerlendirilebilir. Çünkü iki imamın şahsiyeti arasında hiçbir farklılık yoktur. Sadece İslam'ın genel maslahatı itibarıyla İmam Hasan (a.s) barış yaptı ve aynı genel maslahat icabı da İmam Hüseyin (a.s) Yezid'e biat etmedi ve savaştı.

Kan dökülmesini önlemenin felsefesi, bazı Şiî kaynaklarda da nakledilmiştir.⁷⁴ Bu çerçevede Hazret şöyle buyurmaktadır: “Ben hilafeti ümmetin maslahatı ve onların kanını korumak için bıraktım.” Yine şöyle buyurur: “Gördüm ki kan dökülmesini önlemek kan dökmekten de daha hayırlıdır. Ben sizin maslahatınızı tercih ettim.”⁷⁵ Yine barış yapıldıktan sonra İmam Hasan (a.s) Medine'ye gitmek üzere Kufe'yi terketmeye hazırlandığında Muaviye ondan, gitmeden önce hilafeti ona bırakmasıyla ilgili olarak insanların bilgilendirmesini istedi. İmam, Allah'a hamd ve senadan sonra, Muaviye'nin muhalefet ettiği hilafet işini kendine ait sayarak

sadece kan dökülmesini önleme ve Müslümanların mallarını koruma gerekçesiyle ondan vazgeçtiğini beyan etti.⁷⁶ Erbilî de bu sebebi vurgulamaktadır.⁷⁷

Malî motivasyon konusunda denebilir ki, Hasan Basrî'nin rivayetine göre Muaviye İmam Hasan'ın (a.s) ordusunun gücünü gördükten sonra ona barış yapmayı teklif etmek üzere iki kişiyi onun yanına gönderdi. O iki kişi malî meseleleri gündeme getirince İmam da barış yapmayı kabul etti.⁷⁸ Metinleri tenkit kriterleri gözönünde bulundurulduğunda bu hadisin metni Hasan Basrî'nin barışçı ve sufi fikirlerine uygun gözükmektedir. Dolayısıyla zikredilen hadis sonraki zamanlarda ilave edilmiş ve geliştirilmiştir ve bazı kısımları çürütülmüştür.⁷⁹

Muaviye'nin hilafet için liyakat sahibi olduğu meselesi Şia'nın kaynaklarında İmam Hasan'dan (a.s) nakledilen bir hutbeye dayanılarak reddedilmiştir. Tûsî'nin rivayetine göre, barış yapıldıktan sonra Muaviye'nin çabası, İmam Hasan'ı (a.s) hilafet için liyakatsiz ve kendisini hak sahibi olarak tanıtmaya yönündeydi. Bu nedenle Kufe mescidinde halka konuşma yaptı ve İmam Hasan'a (a.s) değinerek şöyle dedi:

Bu Hasan b. Ali ve Fatma'nın çocuğu, beni hilafete layık gördü ve kendisini bu iş için liyakatsiz kabul etti. Bu nedenle de herhangi bir zorlama olmaksızın bana biat etti.⁸⁰

⁷² Keşşî, Muhammed b. Ömer, *Rical*, 1/326.

⁷³ Saduk, Muhammed b. Ali, *İlelu'ş-Şerayi*, 1/211.

⁷⁴ Eleme'l-Hüda, Seyyid Murtaza, *Tenzihu'l-Enbiya*, s. 172.

⁷⁵ A.g.e.

⁷⁶ Mağribî, Nu'man b. Muhammed, *Şerhu'l-Ahbar*, 3/105.

⁷⁷ Erbilî, Ali b. İsa, *Keşfu'l-Gumme*, 1/570.

⁷⁸ Buharî, Muhammed b. İsmail, *Sahih*, hadis 2704.

⁷⁹ Dadaş Nejad, Mansur ve Tevhidîniya, Ruhullah, “Hadis-i Sulh-i İmam Hasan (a); Berresi ve Tahlil-i Pişguyi-i Resul-i Hoda (s) ez Sulh Miyani-i Do Guruh-i Bozorg-i Müselman”, *Tarih-i Ferheng ve Temeddun-i İslamî*, sayı 17.

⁸⁰ Tûsî, Muhammed b. Hasan, *Emalf*, s. 561.

Muaviye, İmam'dan bir konuşma yapmasını istediğinde o, Muaviye'nin bu konuşmasına cevaben şöyle buyurdu:

Muaviye b. Sahar, benim onu hilafete layık gördüğümü ve kendimi halifelik işinde liyakatsiz bulduğumu zannediyor. Muaviye yalan söylüyor. Ben, Allah'ın Kitabı ve Nebi'nin sünnetine göre insanlara insanların en evla olanıyım.⁸¹

Yine şöyle dedi:

Bir kimse hakkını terketme nedeniyle hesaba çekilmez. Bilakis kişi başkasının hakkını elinden aldığı anda sorgulanır. Hele de ona liyakati yoksa.⁸²

Bu sebeple Şia açısından İmam Hasan (a.s) emaneti bırakıp da kenara çekilmedi. Zira imamet ilahî hukuktan bir hakır ve İmam'ın onu ehli olmayan kişiye bırakma hakkı yoktur.⁸³ Bizzat Hazret de Muaviye'ye mektuplarında savaş başlamadan önce hilafetin kendi hakkı olduğunu vurgulamış ve Muaviye'den biat etmesini istemişti.⁸⁴

Ehl-i Sünnet'in aksine Şiîler, insanların savaşmaya sırt çevirmesi, motivasyonsuzluk, askerlerdeki psikolojik çöküntü hali, eşrafın ihaneti, esaret kaygısı gibi sebepleri İmam Hasan'ın (a.s) Muaviye ile barış yapmasının nedenleri arasında zikretmiştir. Bunlar, Ehl-i Sünnet'in kaynaklarında ya hiç değinilmemiş ya da daha az yer verilmiş sebeplerdir.

Şiî azınlığının canını koruma, Şia'nın bakişına uygun barışın nedenlerinden biri

olarak bazı Sünnî kaynaklarda da geçmektedir. Ama Ehl-i Sünnet kaynaklarda şaz kabul edilmesi nedeniyle bağımsız delil sıfatı kazanamamıştır. Bir rivayete göre İmam Hasan (a.s) Hucr b. Adiy'ın itirazına cevap verirken, onun hoşuna gidene başkalarının sevmeyebileceğini hatırlatarak barış yapmanın sebebini Şiîleri korumak ve bekâlarını sağlamak şeklinde tarif etmiştir.⁸⁵ Aynı şekilde Malik b. Damra'nın itirazına cevap verirken de "Ehli dışında çoğu insan savaşmayı bıraktı." dedikten sonra "Yeryüzünden kökünüzün kazanmasından korktum." buyurdu.⁸⁶ Yine taraftarlarından barışa itiraz eden bir grupla görüşme sırasında askerlerinin savaşma konusundaki moral bozukluğuna değindikten sonra kendi sebebini onların korunması olarak zikretmiştir.⁸⁷

Askerlerin motivasyonsuzluğu konusunda da söylenmesi gereken şudur ki, Belazurî'nin rivayetine göre -Şia kaynaklarında nakledilmiş rivayete benzer- Muaviye'nin elçisi İmam Hasan'la (a.s) barış yapma kararını kendisine tebliğ ettikten sonra İmam askerlerini çağırdı ve onları Allah yolunda cihada teşvik etti. Konuşmasından sonra içlerinden bir kişi bile Muaviye ile savaşmaya hazır olduğunu ilan etmedi.⁸⁸ Ehl-i Sünnet'in çoğu kaynaklarında aksine rivayetlerin nakledildiği bir meseledir bu. Onlar, İmam Hasan'ın (a.s) zayıf olmadığını ve muktedirken barış yapmayı kabul ettiğini, barışçı biri olduğunu ve savaşmayı hedeflediğini ispatlamak için şöyle bir rivayete dayanmaktadırlar: "Hasan b. Ali,

⁸¹ A.g.e., s. 566

⁸² A.g.e.

⁸³ Mağribî, Nu'man b. Muhammed, a.g.e., 3/123.

⁸⁴ Müfid, Muhammed b. Muhammed, *el-İrşad*, 2/12.

⁸⁵ Belazurî, Ahmed, *Ensabu'l-Eşraf*, 3/45.

⁸⁶ İbn Asakir, Ali, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 13/280.

⁸⁷ Dineverî, Ahmed b. Davud, *el-Ahbaru't-Tval*, s. 220.

⁸⁸ Belazurî, Ahmed, a.g.e., 3/32.

aşılmaz dağ gibi taburlarıyla Muaviye'nin üzerine yürüdü.”⁸⁹ Amr b. As da bu durumu teyit ederek onları, rakipleri öldürmeden geri dönmeyen askerler olarak tanımlamıştır.⁹⁰ Aynı şekilde İmam Hasan'dan (a.s) bir hadis nakledilmiştir:

Arabın ileri gelenleri komutam altındaydı. Eğer onlara savaşıma talimatı verseydim benim yanımda savaşarlardı. Barış yapsaydım onlar da barış yapardı.⁹¹

Hâkim de bu rivayeti Sahihayn'ın şartıyla zikretmiştir.⁹² Başka bir rivayete göre de İmam Hasan (a.s) Muaviye ile barış yaptıktan sonra birisi “Yanında 40 bin kişi olduğu halde Muaviye ile barış yaptım” diyerek İmam'ı Muaviye ile barışı yüzünden kınadı.⁹³ İbn Teymiyye bu konu üzerinde durur ve her ne kadar Muaviye'nin taraftarları ve askerlerinden daha az olsa da Hasan'ın taraftarlarının desteğiyle ona karşı zafer kazanacak güçte olduğunu belirtir.⁹⁴

Elbette ki bazı Sünnî kaynaklara göre Hazret, Muaviye ile savaşta taraftarlarının psikolojik çöküntüsü dile getirmektedir. Dineverî'nin rivayetine göre İmam çoğu kişinin savaşıma istekli olmadığını ve barışa temayül gösterdiğini farkettiğinde barış yapmaya yöneldi. Zira insanları hoşlarına gitmeyen bir şeye zorlamak istemiyordu.⁹⁵ İbnu'l-Arabî, onunla birlikte olan bazı kimselerin kafasının karışık olduğunu İmam Hasan'ın (a.s) barış yapmasının ilk

sebebi kabul eder. Ona göre İmam, yaralandıktan sonra onların münafıkça davrandığını ve artık kendi canının bile emniyette olmadığını anladı.⁹⁶

Askerlerdeki moral çöküntü, barışı kabul etmenin sebeplerinden biri olarak Şia kaynaklarında zikrediliyorsa da bu sebep bazı mutedil Ehl-i Sünnet kaynaklarında da geçmektedir. İbn Ebi'l-Hadid'in rivayetine göre, kabilelerin savaştan yorulmuş ve artık kendinde savaşı sürdüreceği gücü görmeyen çok sayıda büyüğü ve eşrafı Hazret'e ihanet etti. Muaviye'ye yazdıkları mektupta onunla işbirliği yapmaya hazır olduklarını bildirdiler. Bu durum İmam Hasan'ın (a.s) sözlerine de yansımıştır.⁹⁷ Yine bir rivayete göre Ubeydullah b. Abbas'ın Muaviye'ye sığınmasından sonra Irak'ın önde gelen şahsiyetlerinden bir kısmı Muaviye'ye giderek ona biat etti. Bu, İmam Hasan (a.s) Muaviye ile savaş halindeyken ve henüz ikisi arasında barış yapılmamışken yaşandı. Bu durum İmam Hasan'a (a.s) ağır geldi ve bir hutbede onları kınadı.⁹⁸ Başka bir rivayette İmam Hasan (a.s) yaralı olarak Medain'e nakledilip Sa'd b. Sakafî'nin evine yerleştirildiğinde Muhtar Sakafî amcasına, bölgenin bir yıllık haracı karşılığında İmam'ı Muaviye'ye vermeyi teklif etti.⁹⁹

Barış yapmanın felsefesi olarak “esir düşmekten kaygı” analizine dair denebilir ki, İmam Hasan (a.s) eğer barış yapmazsa bir

⁸⁹ Buharî, Muhammed b. İsmail, *Sahih*, hadis 2704.

⁹⁰ A.g.e.

⁹¹ Taberanî, Süleyman, *Mu'cemu'l-Kebir*, 3/12.

⁹² İbn A'sem Kufî, Ahmed, *el-Fütuh*, 3/186.

⁹³ Belazurî, Ahmed, a.g.e., 3/44.

⁹⁴ İbn Teymiyye, Ahmed, *Minhacu's-Sünne*, 4/536.

⁹⁵ Dineverî, Ahmed b. Davud, a.g.e., s. 220.

⁹⁶ İbnu'l-Arabî, Muhammed, *Ahkamu'l-Kur'an*, 4/151.

⁹⁷ İbn Ebi'l-Hadid, Abdulhamid, *Şerhu Nehci'l-Belağa*, 16/22.

⁹⁸ Belazurî, Ahmed, *Ensabu'l-Eşraf*, 3/36.

⁹⁹ A.g.e.

kesimin onu Muaviye'ye teslim edeceğinden kaygılıydı. Bu durumda Muaviye onu ya esir alacak ve öldürecek ya da affedecekti. Ama bu durumda da Allah Rasülü'nün (s.a.a) onları serbest bırakması minneti karşılığında İmam'a minnet etmiş olacaktı. Bu mesele, İmam'ın, Zeyd b. Vehb Cühenî'ye hitaben yaptığı konuşmalarında açıkça görülmektedir.¹⁰⁰ İmam Bâkır (a.s), insanların İmam Hasan'a (a.s) vefasızlığından bahsederken onun kendisi ve Ehl-i Beytinin kanını koruma isteğini Muaviye ile yaptığı mecburi barışın sebebi saymaktadır.¹⁰¹

Seyyid Murtaza, her ne kadar İmam'ın etrafında çok sayıda insan yer alıyordusa da onların çoğunun kalplerinde kuşku, tereddüt ve kinin gizli olduğuna inanmaktadır. Bunlar yardım etmeye hazırmış gibi görünüyor ve İmam'ı Muaviye ile savaşmaya teşvik ediyordu, ama gerçekte niyetleri İmam'ı savaş ateşine sürüklemek ve Hazret'i Muaviye'ye teslim etmektir. Bu komployu hisseden İmam, onlar harekete geçmeden Muaviye ile barış yapmayı kabul etti.¹⁰²

Tarihsel bilgilere dayanan Ehl-i Sünnet'in bakış açısından İmam Hasan'ın (a.s) yaptığı barışın felsefesi "İslam'ın ve Müslümanların maslahatı" olarak açıklanmıştır. Hazret, barıştan sonraki ilk konuşmasında hilafeti Muaviye'ye bırakmasının sebebini "صالح هذه الأمة" şeklinde beyan etmiştir. Rivayetlere dayanan Şia'nın bakış açısına göre de İmam Hasan'ın (a.s) yaptığı barışın felsefesi "İslam'ın ve Müslümanların maslahatı"dır. Bazı rivayetlerde geçtiğine göre İmam, Muaviye'nin de hazır bulunduğu ortamda "Muaviye bu işin [hilafet]

onun hakkı olduğu konusunda benimle tartıştı. Onun hakkı değildi." diyerek hilafet ona bırakmasının sebebini "صالح الأمة" şeklinde belirtmiş oldu. Öte yandan Muaviye de barış yapmaktaki hedefi "الألفة و اجتماع الكلمة و صلاح الأمة و إطفاء النائرة" görüyordu. Dolayısıyla "İslam'ın ve Müslümanların maslahatı", her iki tarafın da İmam Hasan'ın (a.s) Muaviye ile barış yapmasının felsefesi olarak zikrettiği genel başlık olmaktadır.

Fakat hangi durumlar ve hadiselerin İmam'ı bu maslahata ulaştırdığı konusunda muhtelif görüşler ortaya atılmıştır. Diğer bir ifadeyle, onun İslam ümmetinin maslahatı itibariyle barış yapması daha detaylı sebeplere dayanan genel bir felsefedir. Şu halde her iki grubun görüşüne göre de İmam Hasan'ın (a.s) Muaviye ile barış yapması İslam'ın ve Müslümanların maslahatına ise de bunun varsayımları ve nedenleri birbirinden farklıdır.

Ehl-i Sünnet; İmam Hasan'ın (a.s) barışçı kişiliği, Peygamber'in (s.a.a) öngörüsü, hilafetin saltanata dönüşme zarureti, Muaviye'nin liyakati ve malî meseleleri onun barışı kabul etmesine yol açan İslam ve Müslümanların maslahatının sebepleri arasında saymıştır. Şia'nın rivayetleri, tarihsel bilgileri ve görüşleri ise İmam'ın ordusunun motivasyonsuzluğu, insanların savaşmaya sırt çevirmesi, eşraf ve ileri gelenlerin ihaneti, Şiîlerin canını koruma ve esir düşme kaygısını İmam Hasan'ın (a.s) barış yapmaya mecbur bırakan İslam ve Müslümanların maslahatının en önemli sebepleri kabul etmiştir.¹⁰³

¹⁰⁰ Tabersî, Ahmed b. Ali, *el-İhticac*, 2/290.

¹⁰¹ Hilalî, Selim b. Kays, *Kitabu Selim b. Kays*, 2/630.

¹⁰² Eleme'l-Hüda, Seyyid Murtaza, *Tenzihu'l-Enbiya*, s. 170.

¹⁰³ Bkz: Çizelge 1.

Çizelge 1: Altıncı yüzyılın sonuna kadar Sünnî ve Şîî muhaddisler ve tarihçiler açısından İmam Hasan'ın (a.s) Muaviye ile barış yapmasının nedenleri

Mevzular	İmam Hasan'ın (a.s) barışçı kişiliği	Peygamber tarafından barışın vuku bulacağına öngörülmesi	Peygamber tarafından hilafetin saltanata dönüştüğünün öngörülmesi	Kan dökülmesini önleme	Hilafet için iyakat sahibi olmama	İslam'ın ve Müstümanhâm Maslahatı	Dünyaya düşkünlük	Askerlerin mutasyruvudğu ve psikolojik çöküntü	İnsanların savaşta sırt çevirmesi	Kabile reislerinin ve eşrafın ihaneti	Şiîlerin ve aşhabının canını koruma	Esaret kaygısı
Ahmet b. Hanbel (142)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Buhârî (256)	+	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
Belazurî (278)	+	+	-	+	-	+	-	+	-	-	+	-
Dineverî (282)	+	-	-	-	-	-	-	+	+	-	+	-
Taberî (310)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
Taberanî (320) veya (403)	+	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-
İbn Abdilberr (423)	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
İbn Asakir (571)	+	-	+	+	-	-	-	-	-	-	+	-
İbn Asem Kufî (314)	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-
Me's'udî (342)	+	-	-	+	-	-	-	+	+	-	-	-
Nu'man Magribî (323)	-	-	-	+	-	-	-	+	+	-	+	-
Tüsî (420)	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-
Tabersî (548)	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+
İbn Şehraşub (558)	-	-	-	+	-	+	-	-	-	+	+	-

Kaynaklar

Kitaplar

- Ahmed b. Hanbel, *Fedailu's-Sahabe*, Tahkik: Vasiyullah Muhammed Abbas, Müessesetu'r-Risale, Beyrut 1983.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Tahkik: Şuayb el-Amavut, Müessesetu'r-Risale, Beyrut 1421.
- Belazurî, Ahmed b. Yahya, *Ensabu'l-Eşraf*, Tahkik: Süheyl Zekar ve Riyad Ziriklî, Birinci Baskı: Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1417.
- Buharî, Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buharî, Ebu Suheyb el-Keremî'nin editörlüğünde*, Dâru'd-Düveliyeye, Riyad 1419.
- Cuzekanî, Hüseyin b. İbrahim, *el-Ebatil ve'l-Menakir ve's-Sihah ve'l-Meşahir*, Tahkik: Abdurrahman Ferivaî, Dâru'l-Samiî, Riyad 2002.
- Dadaş Nejad, Mansur ve Tevhidîniya, Ruhullah, "Hadis-i Sulh-i İmam Hasan (a.s.); Berresi ve Tahlil-i Pişguyi-i Resul-i Hoda (s.a.a) ez Sulh Mıyan-i Do Guruh-i Bozorg-i Müselman", *Tarih-i Ferheng ve Temeddun-i İslamî*, Beşinci Yıl, sayı 17, Kış 1393 (şemsi).
- Dineverî, Ahmed b. Davud, *el-Ahbaru't-Tival*, Tahkik: Abdulmun'im Amir, Başvuru: Cemaluddin Şeyyal, el-Radiyy, Kum 1368 (şemsi).
- Ebu'l-Ferec İsfahanî, Ali, *Mekatilü't-Tâlibîn*, Tahkik: Seyyid Ahmed Sakar, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut.
- Elemel-Hüda, Ali b. Hüseyin, *Tenzihu'l-Enbiya (a.s)*, Dâru'ş-Şerif el-Radiyy, Kum 1377 (şemsi).
- Erbilî, Ali b. İsa, *Keşfu'l-Ğumme fi Ma'rifeti'l-Eimme*, Dâru'l-Adva, Beyrut 1405.
- Hâkim Nişaburî, *el-Müsterek ale's-Sahihayn*, Tahkik: Mustafa Abdulkadir Ata, Birinci Baskı: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1411.
- Halebî, Ali Hasan, *Mevsuatu'l-Ehadis ve'l-Âsâri'd-Daifa ve'l-Mevdua*, Mektebetu'l-Mearif, Riyad 1419.

- Hasibî, Hüseyin b. Hamdan, *el-Hidayetu'l-Kübra*, el-Belağ, Beyrut 1419.
- Hatayî, Ahmed b. Muhammed, *Mealimu's-Sünen*, el-Matbaatu'l-İlmiyye, Haleb, 1932.
- Hatib Bağdadî, Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdad ev Medinetu's-Selam*, Birinci Baskı: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1417.
- Hilalî, Selim b. Kays, *Kitabu Selim b. Kays el-Hilalî*, Tahkik: Muhammed Ensarî Zencanî Hoinî, Dâru'l-Hadi, Kum 1405.
- Hilvanî, Hüseyin b. Muhammed, *Nüzhetu'n-Nazır ve Tenbihu'l-Hatır*, Tahkik: Medresetu'l-İmami'l-Mehdi (af), Kum 1408.
- Hüseyinî Hasan, *Mevsuatu'l-Hasan ve'l-Hüseyin, Cem'iyetu'l-Âl ve'l-Ashab*, Kuveyt 1433.
- İbn Abdilber, Yusuf, *el-İstiaf fi Ma'rifeti'l-Ashab*, Tahkik: Ali Muhammed el-Becavî, Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1412.
- İbn Asakir, Ali b. Hasan, *Tarihu Medineti Dimeşk*, Birinci Baskı: Dâru'l-Fikr, Beyrut 1415.
- İbn A'sem Kufî, Ahmed, *el-Fütuh*, Tahkik: Ali Şirî, Birinci Baskı: Dâru'l-Adva, Beyrut 1411.
- İbn Ebi'l-Hadid, Abdulhamid b. Hibetullah, *Şerhu Nehci'l-Belağa*, Birinci Baskı: Kitabhane-i Ayetullah Mer'eşî Necefi, Kum 1404.
- İbn Esir, Ali b. Muhammed, *el-Kamil fi't-Tarih*, Dâru Sadr- Dâru Beyrut, Beyrut 1385.
- İbn Esir, Ali b. Muhammed, *Usdü'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1409.
- İbn Hayyun Mağribî, Nu'man b. Muhammed, *Şerhu'l-Ahbar fi Fedaili'l-Eimmeti'l-Athar (a.s)*, Tahkik: Muhammed Hüseyin Celalî, Camia-i Müderrisin, Kum 1409.
- İbn Sa'd, *el-Tabakatu'l-Kebir*, Tahkik: Ali Muhammed Ömer, Mektebetu'l-Hanecî, Kahire 2001.

- İbn Şehrâşub Mazenderânî, Muhammed b. Ali, *Menakıbu Âli Ebi Talib (a.s)* Birinci Baskı: Allame, Kum 1379.
- İbn Şu'be Harrânî, Hasan b. Ali, *Tuhefu'l-Ukul*, Tahkik: Ali Ekber Gaffarî, Camia-i Müderrisin-i Hovze-i İlmiyye-i Kum, Kum 1404.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalim, Sual fi Muaviye b. Ebi Süfyan, Tahkik: Selahaddin l-Müncid, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1979.
- İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, Cem ve Tertip: Abdurrahman Kasım, Mecmeu'l-Melik Fehd, Riyad 1995.
- İbn Teymiyye, *Minhacu's-Sünnetu'n-Nebeviyye*, Tahkik: Muhammed Reşad Salim, Birinci Baskı, 1406.
- İbn'l-Arabî, Muhammed b. Abdullah, *Ahkamu'l-Kur'an*, Tahkik: Muhammed Abdulkadir Ata, Üçüncü Baskı: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424.
- Mes'udî, Ali b. Hüseyin, *İsbatu'l-Vasiyye*, Üçüncü Baskı: Ensariyan, Kum 1426.
- Müfid, Muhammed b. Muhammed, *el-İrşad fi Ma'rifeti Hucecullah ale'l-İbad*, Müessesetu Âli'l-Beyt (a.s), Kum 1413.
- Saduk, Muhammed b. Ali, *İlelu's-Şerayi'*, Kitabfuruşi-yi Daverî, Kum 1385.
- Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atu'l-Cemel*, Tahkik: Ahmed Ratib Armuş, Dâru'n-Nefais, Beyrut 1391.
- Suyutî, Abdurrahman, *Tarihu'l-Hulefa*, Tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Birinci Baskı: el-Saade, Mısır 1371.
- Taberanî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, Tahkik: Hamdi Abdulmecid el-Selefi, İkinci Baskı: Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire.
- Taberî Âmulî Sağır, Muhammed b. Cerir, *Delailu'l-Eimme*, Bi'set, Kum 1413.
- Taberî, Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Müluk*, Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, İkinci Baskı, Dâru't-Turas, Beyrut 1387.
- Tabersî, Ahmed b. Ali, *el-İhticac alâ Ehli'l-Lucac*, Birinci Baskı: Murtaza, Meşhed, 1403.
- Tabersî, Fadl b. Hasan, *İ'lamu'l-Vera bi-A'lami'l-Hüda*, Üçüncü Baskı: İslamiyye, Tehran, 1390.
- Tûsî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Hasan, *el-Emalî*, Dâru's-Sekafe, Kum 1414.